

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VII Yazı

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, *əgər bu doğrudan da bir inqilabdırsa, yəni mütəliyyətin yığılıb onun yerinə məşrutənin qurulmasıdır, o zaman əski istibdadçılıq məşrutəpərəst qılığına girib yeni hökumətə ya da dövlətə yer almalığına izin verilməməlidir. Ancaq Tehranı əli keçirib Əhməd şah Qacarı taxta oturdan ingilislərin "iran inqilabçılar"ı lyaxovlan, eynüddövlələri, nüruddövlələri və başqalarını təmizləmək əvəzinə "İran kompromisindən", "güzaştıkar olmaqdan" 1 bəhs edirdilər. Çünki "İran kompromisindən", "güzaştıkarlıqdan" bəhs edən "İran inqilabçıları"ni düşündürən lyaxovlann, eynüddövlələrin, nüruddövlələrin, yetremlərin və başqalarının təmizlənməsinə deyil, Qacarlar dövlətini tamamilə devirmək üçün ingilislərlə ruslardan, eləcə də digər anti-türk qüvvələrdən yardım ala bilmək idi. Bunun üçün də, "İran inqilabçıları", "İran məşrutəçiləri" qılığına girmiş ərənci-irançı qüvvələr əsas diqqəti Əhməd şah Qacarı formal şahlığı dövründə Məclisdə və hökumətdə hakim qüvvəyə çevrilməyə yönəlmişdilər. Bunu həyata keçirməkdən ötrə də, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ərənci-irançı qüvvələr ortaq vətən və ortaq ideya kimi "İran" və "İranlıq" anlayışlarını ortaya ataraq türkləri, xüsusilə də Azərbaycan türklərini oyuna gətirməyə çalışırdılar. "İran kompromisi" adı altında da "İran" və "İranlıq" naminə, vaxtilə Türk ruhlu ilk Məclisi-Millini, Təbriz məşrutəsini bombalayanaqlar bir araya gəlməyin, hətta onlara dövlətdə vəzifələr verilməsinin mümkünlüyündən bəhs edirdilər.*

Əslində "İran kompromisi" adı altında bağışlanaraq yüksək vəzifə tutanlar yalnız ərənci-irançı qüvvələrin havadarları və ətrafı idi. Belə ki, Gilandan, İsfahandan öncə məşrutəni qoruyan, məşrutə əleyhdarlarına qarşı mübarizə aparan Azərbaycan türkləri "İran məşrutəçiləri"ni üçün etibarsız sayılırdılar. Başqa sözlə, vaxtilə Təbrizdə baş qaldıran məşrutəni qoruma hərəkatına düşmən kəsilərək məşrutə əleyhinə mübarizə aparanlar Əhməd şah Qacar taxta oturdudan sonra məşrutəpərəstə çevrilib Azərbaycan Türk məşrutəçilərini isə qəbul etmək istəmirdilər. Ona görə də, Məhəmməd Əli Şahın devirməsindən bir müddət sonra "İran məşrutəçiləri"ne çevrilən ərənci qüvvələrin havadarlarının dəstəyiylə 1910-cu ilin martında Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin tərki-silah edilməsi adı altında hərəkatın liderləri Səttarxanla, Bağırxanı Tehrana dəvət edərək heç bir əsas olmadan xəyanətə əl atdılar. 23 Bununla bağlı 1994-cü ildə nəşr olunan "Azərbaycan" tarixi kitabında yazılır: "Tərk-silah haqqında əldə edilmiş razılığa baxmayaraq, Səttar xan və onun ətrafındakılara

Tehrandə xaincəsinə basqın edildi. Vuruşma nəticəsində 18 nəfər həlak oldu, 40 nəfər o cümlədən Səttar xan yaralandı. Bununla da inqilabın son səngəri dağıldı. Səttar xan və Bağır xana Təbrizə qayıtmağa icazə verilmədi. Bu xəyanət Azərbaycan xalqının dərin hiddətinə səbəb oldu, lakin Cənubi Azərbaycanda yerləşən çar Rusiyasının qoşunları əhalinin fəal çıxışına imkan vermədilər. Çar hökuməti Təbrizə yeni hərbi qüvvələr göndərməklə, dekabrın 28-dək Təbriz fədailərinin müqavimətini qırdılar. Ələ keçən fədailər və Təbriz əncüməni rəhbərlərinə divan tutuldu. İrticaçılar Təbrizə qayıtdılar".⁴

Artıq bütün bunları edən Məhəmməd Əli Qacar ya da Əhməd

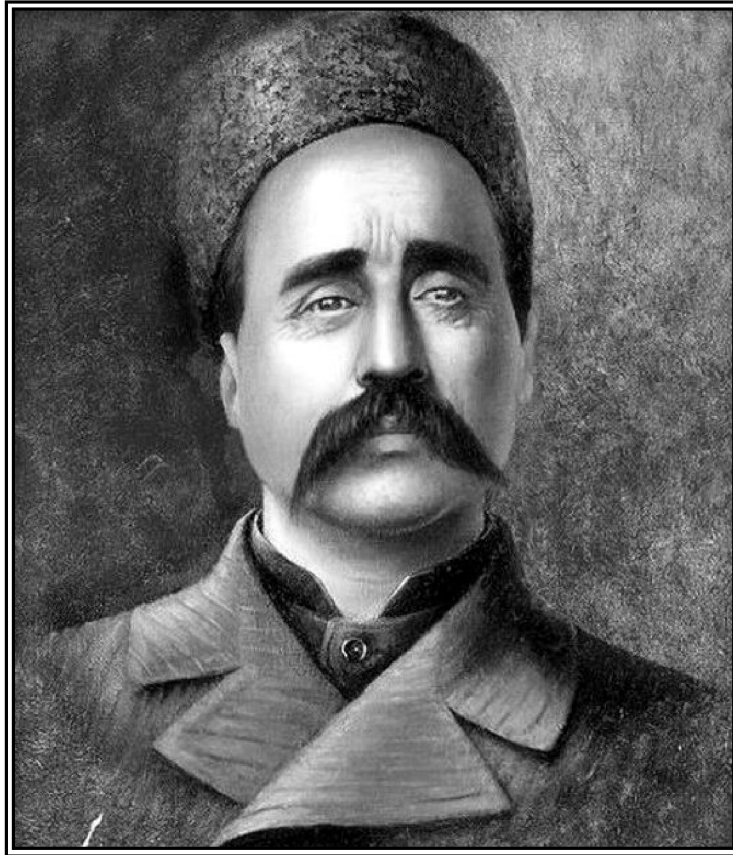
İsfahanda Məhəmməd Əli şah Qacarı qarşı çıxışların baş qaldırması, əsasən ərənci-irançı qüvvələrin Tehrana yürüşün təşkil olunması sonucunda ikinci Məşrutənin və Məclisin ortaya çıxması çox düşündürücüdür. Şübhəsiz, Türk düşmənlərinin burada əsas məqsədi Qacarlardakı hakim Türk ulusunun öncüllüyündə deyil, ərənci-irançı farsların öndərliyində məşrutəyə da parlamentli dövlətə çevrilməsi idi. *Bunun üçün də, Qacarlar hökmdarlarından Məhəmməd Əli şah Qacarı oyuna gətirən, bir növ onun əliylə ilk məşrutəni və Məclisi qoruma hərəkatını məhv edən, bunun əvəzində isə az sonra Gilan və İsfahanda baş qaldırmış ərəncilərin öncüllüyündəki ikinci Məşrutə və Məclisə dəstək verən İngilislərə*

demokrat Partiyasının Azərbaycanda qurumu, böyük saygınlığı olduğu kimi, parlamentdəki üzvlərinin çoxu da türk elçilər idi. Partiyanın başçısı yuxarıda da adı çəkilən Təbriz elçisi, Seyid Həsən Tağızadə efəndi idi. Parlamentin özgürlük səsi sayılan Tağızadə efəndiyə özgürlüklərin böyük saygısı var idi. İkinci parlamentdə olan 90-a yaxın üzvədən 25-i, Demokrat Partiyasından olan 21 elçinin də 14-ü türk idi. İkinci parlamentin işlədiyi çağda İranda ilk yol olaraq böyük formada gündəlik bir qəzet çap olunurdu. "İran-e nov" adlı avropasayağı çıxan və qəzet İranın ən çox oxunan, ən sayılan qəzeti idi. Demokrat Partiyasının düşüncə daşıyıcısı olan "İran-e nov"un yazarları Azərbaycan türkləri idi".⁵

miyyəti (Qacarlar), qazanan tərəf isə "İran", "İranlıq", liberalizm maskasına bürünmüş ərəncilərlə havadarları Rusiya və İngiltərə oldular.

Ancaq 1911-ci ilin sonlarına doğru Rusiya "İran"da get-gedə güclənən İngiltərə qarşısında əks-hücuma keçdi. Əvvəlcə Sankt-Peterburqda mühacirət dövrünü yaşayan sabiq şah Məhəmməd Əli Qacarı yenidən hakimiyyətə gətirməyə çalışan çar Rusiyası bu həmləsi baş tutmayınca, 1911-ci ilin noyabrında ikinci Məclisin bağlanması və hökumətin istefaya getməsi üçün hərəkatə keçdi. Burada da əsas məqsəd 1907-ci il avqust sazişinin qüvvədə qalması və Qacarların Rusiya ilə İngiltərənin boudurduğuna boyun əyməsi idi.

Qacarlar dövlətinin süqutu dövrü: Məşrutə hərəkatı və Səttarxan

şah Qacar deyil, məzh liberal, demokrat qılığına girmiş ərənci-irançı məşrutəçilər və havadarları (ruslarla ingilislər) idilər. Dünənə qədər Məhəmməd Əli Şahın monarxiyasını müdafiə edən ruslarla ingilislər indi isə ərənci "İran məşrutəçiləri"nin ciddi dəstəksizində qovrulmuşdular. Deməli, türk düşmənlərinin əsas məqsədi bir tərəfdən ilk Məclisi darmadağın etməklə yenilikçi türk məşrutəçilərini zəif buraxmaq olduğu halda, digər tərəfdən Məhəmməd Əli şahı oyuna gətirərək onun devrilməsinə zəmin hazırlayaraq liberal, demokrat ərəncilərin-ərəncilərin təmsilində "məşrutəli İran" qurmaq olmuşdur. İkinci dəfə qazanılmış Məşrutə və ikinci çağırış Məclis artıq yenilikçi Türk axınının ruhundan xeyli dərəcədə uzaq olan, liberal, demokrat qılıqlı ərənci-irançı bir məşrutə idi. İkinci Məşrutə və ikinci çağırış Məclis dönməndə də türklərin bir daha öne çıxma bilməsi üçün, Azərbaycan Türk məşrutəçiləri Tehrana dəvət edilərək xəyanətə məruz qaldılar. Ən maraqlısı odur ki, Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin liderləriylə silahdaşlarına Tehrandə ingilislər hərbi qüvvələrin, Təbriz və ətrafdakı Türk fədailərinə isə Rus qoşunları divan tutmuşdur.

Özəlliklə, Təbriz başda olmaqla Azərbaycanda baş verən məşrutəni müdafiə hərəkatı zamanı deyil, məzh bu hərəkatın rusların əliylə yazıtıdırılmasından sonra, Gilan və

Rusiya Qacarlara və onun əsas da-yağı olan Türk ulusuna çox böyük zərbə vurmaq oldular. Qacarlarda geniş miqyasda başlayan ilk məşrutə (Türk-Azərbaycan) hərəkatının və ilk Məclisin basılmasında, yəni şahla yenilikçi-dünyəvi ruhlu məşrutəçilər arasında birləşmənin baş tutmamasında da əsas rol bu iki

Bu dövrdə farslar üçün ərəncilərin sinonimi olub, yeni Əhmənilər, Sasanilər dövlətçiliyini bərpa etmək demək olduğu halda, türklər üçün ərəncilərin ölkədə bütün xalqların hürr və azad yaşaması anlamında idi. Ona görə də, Tağızadələr, Rəsulzadələr və başqaları "İranlıq" ortaq dövlətçilik kimi görüb ölkədəki bütün xalqların haqq və azadlıqlar uğrunda mübarizə apardıqları halda, ancaq eyni sözləri fars məşrutəçiləri haqqında ifadə etmək mümkün deyildi. Bu isə o anlama gəlir ki, Qacarlardakı demokrat, ya da liberal partiyalarda türklər, türk millət vəkili sayca və nüfuzca öndə olsalar da, ancaq ideoloji anlamda farslar, fars məşrutəçilərinə uduzurdular. Bu baxımdan ikinci Məclisdəki türk demokratlar, türk liberallar, o cümlədən türk yazarlar bütün yaxşı niyyətlərinə baxmayaraq, Qacarlar hakimiyyətində və parlamentində fars ərəncilərinin qarşısına nöinki ala bilmədilər, üstəlik onlardan xeyli qismi (Tağızadə və b.) də zaman zaman onun təbliğatçısına çevrildilər.

Beləliklə, Məhəmməd Əli şah Qacarı ağıllığı dövründə (1907-1909) Türk düşmənləri "bir oxla iki quş vurmağı" bacarmış, yeni hakim Türk ulusunu ciddi məğlubiyyətə uğratmağın fonunda, artıq bu ölkədə ərənci-farsçı hakimiyyət dövrünün başlanğıcının təməl daşlarını atmağa başlamışdılar. Məhəmməd Əli şah Qacarı taxtdan salınıb onun azyaşlı oğlu Əhməd Mirzə şah Qacar (1909-cu il iyul) seçildikdən

Beləliklə, 1911-ci ilin sonunda 14 yaşlı Əhməd şah Qacar Rusiyanın həmləsi qarşısında 1907-ci ildə bağlanmış ingilis-rus sazişini qüvvədə qalması və ikinci Məclisin də bağlanması haqqında göstəriş verdi. 1912-ci ilin fevralında Qacarlar dövlətinin suverenliyini zərbə altında qoyan saziş əsasında bir daha ölkənin güney tərəfi olan, əsasən Farsistan əyaləti İngiltərənin, Quzey hissəsi olan Azərbaycan, Xorasan və başqa yerlər isə Rusiyanın nüfuz dairəsi elan edildi. 6 Bununla da, faktiki olaraq ərənci-irançı qüvvələr hakim Türk varlığını zərərsizləşdirmək, eyni zamanda özlərinin yerlərini mökəmlətmək naminə Qacarlar dövlətinin Rusiya və İngiltərə arasında bölüşdürülməsinə razılıq verdilər. Üstəlik, ərənci qüvvələr az sonara arianizm düşüncəsiylə Almaniyaya da oyuna cəlb etməklə Qacarlar dövlətinin çökmüşünü daha da sürətləndirdilər.

Beləliklə belə bir şəraitdə, yeni ərənci "İranlıq"ın yüksəlməsi dövründə Qacarların sonuncu hökmdarı Əhməd şah Qacarı hakimiyyət illəri (1909-1925) demək olar ki, formal xarakter daşımışdır. Bu, onun yalnız erkən yaşlarda (12 yaşından) Qacarların şahlıq taxtına oturmalarıyla bağlı deyildir. Əsas məsələ 1909-cu ildə yayında Məhəmməd Əli şah Qacarı ingilislərin fitnəkarlığı və rusların şarlatanlığıyla hakimiyyətdən uzaqlaşdıran "İran məşrutəçiləri"nin Türk dövlətinin bütün strukturlarında, özəlliklə də parlamentdə hakim mövqə tut-

Bu dövrdə farslar üçün ərəncilərin sinonimi olub, yeni Əhmənilər, Sasanilər dövlətçiliyini bərpa etmək demək olduğu halda, türklər üçün ərəncilərin ölkədə bütün xalqların hürr və azad yaşaması anlamında idi. Ona görə də, Tağızadələr, Rəsulzadələr və başqaları "İranlıq" ortaq dövlətçilik kimi görüb ölkədəki bütün xalqların haqq və azadlıqlar uğrunda mübarizə apardıqları halda, ancaq eyni sözləri fars məşrutəçiləri haqqında ifadə etmək mümkün deyildi. Bu isə o anlama gəlir ki, Qacarlardakı demokrat, ya da liberal partiyalarda türklər, türk millət vəkili sayca və nüfuzca öndə olsalar da, ancaq ideoloji anlamda farslar, fars məşrutəçilərinə uduzurdular

Türk düşməni dövlətiylə onun buradakı əlaqələri, o cümlədən ərənci-irançı farslar və "İranlıq" düşüncəsinə qapılmış bəzi türklər oynadılar.

Rəsulzadə yazır ki, ikinci Məclis toplandıqı çağda (1909) güclü yurdsevərlik, ortaq dövlətçilik anlamında "əhrarçılıq" (özgürlük) axınına İran Demokrat Partiyası (İDP), orta-tutucu axını da Liberal-Demokrat adlı başqa bir partiya üstləndirdi ki, hər ikisində də gərəklilə işlər görüb partiyaların ruhlarını oluşturanlar türklər idi. O, yazırdı: "De-

sonra yenidən ölkədə məşrutəli, yeni konstitusiyalı dövlətin bərpa edilməsi və ikinci Məclisin fəəliyyəti isə, əsasən Qacarların sonunu gətirəcək türksüz hakimiyyətin və dövlətin formalaşmasına hesablanmışdı. Beləliklə, Qacarlar dövlətində yenilikçi-məşrutəçi türklərlə (birinci xətt) irticaçı-mühafizəkar ərənci-irançı farslar (ikinci xətt) arasında mübarizənin pik nöqtəsi Məhəmməd Əli şah Qacarı qısa sürən hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir ki, sonunda məğlub olan Türk məşrutəçilərlə hakim Türk haki-

ması idi. Artıq ərənci ərəncilərin əsas istəklərinə böyük ölçüdə çataraq Qacarlar dövlətində əsas söz sahibi olmağı bacarmışdılar. Belə ki, Qacarlar dövlətinin başçısı Əhməd şah Qacar "məşrutəçilik" adı altında əsasən ərənci ərəncilərin iradəsinə tabe etdirilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, əsil mahiyyətinə varamadan bəzi Türk aydınlarının da ikinci Məşrutə və ikinci Məclisə dəstək vermələri Qacarlardakı Türk əhalini, o cümlədən Azərbaycan türklərini çaşqın durumda buraxmışdır.